

ЕКСТРАДИЦІЯ ТА ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ У ФОКУСІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

EXTRADITION AND LIFE IMPRISONMENT IN THE FOCUS OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Дроздов О.М., адвокат, д.ю.н., Заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дроздова О.В., адвокатка, к.ю.н.,
доцентка кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін
Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янука»

Ковтун В.В., студент III курсу факультету адвокатури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
спеціаліст
Центр міжнародної освіти та інноваційного розвитку

Стаття присвячена актуальній проблематиці екстрадиції та довічного позбавлення волі крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Щодо екстрадиції було досліджені різні аспекти відповідного правового явища. По-перше, звернуто увагу на необхідність дотримання прав людини, особливо в аспекті жорстокого поводження. Питання існування реального ризику жорстокого поводження, що суперечить ст. 3 Конвенції в іншій державі, не може залежати від правової основи для видачі в цю державу, оскільки між екстрадицією та іншими типами вислання на практиці може бути невелика різниця. Закцентовано увагу на необхідність спеціальних знань та навичок у адвоката, а саме вони мають бути добре ознайомленими як із в'язничними правилами штату, до якого фактично може бути передано їх клієнта, так і відповідними документами офіційних установ та міжнародних організацій про фактичні умови перебування в таких місцях позбавлення волі. Звернено увагу, що росія перестала бути членом Ради Європи з 16 березня 2022 року, а з 16 вересня 2022 року перестала бути договірною стороною згідно Конвенції, тому під час здійснення захисту осіб стосовно яких росія вимагає екстрадиції, цілком обґрунтовано можна посилатися на наведені обставини як на такі, що свідчать про реальну загрозу порушення людських прав у разі задоволення такої вимоги. Щодо довічного позбавлення волі дослідження вказало на наступні проблеми. По-перше, мають бути дієві та варіаційні можливості у засудженого звертатися із клопотанням про застосування умовно-дострокового звільнення. По-друге, має бути на законодавчому рівні встановлена процедура реабілітації засуджених. По-третє, має бути диференціація умов засуджених, залежно від їх особистих потреб. По-четверте, необхідність додержання принципу розумності строків, які фактично мають сплинути перш ніж до особи може бути застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Ключові слова: Кримінальне провадження, екстрадиція, довічне позбавлення волі, заборона катування, право на життя, право на справедливий суд, кричуща відмова у правосудді, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, практика Європейського суду з прав людини.

The article is devoted to the current issues of extradition and life imprisonment through the prism of the practice of the European Court of Human Rights. Regarding extradition, various aspects of the relevant legal phenomenon were investigated. First, attention was paid to the need to observe human rights, especially in the aspect of cruel treatment. The issue of the existence of a real risk of ill-treatment, which is contrary to Art. 3 of the Convention in another state, cannot depend on the legal basis for extradition to that state, since there may be little difference between extradition and other types of removal in practice. Attention is focused on the need for special skills of a lawyer, namely they must be well acquainted with both the prison rules of the state to which their client may actually be transferred, as well as the relevant documents of official institutions and international organizations about the actual conditions of stay in such places of imprisonment will Attention is drawn to the fact that Russia ceased to be a member of the Council of Europe from March 16, 2022, and from September 16, 2022 it ceased to be a contracting party under the Convention, therefore, during the protection of persons in respect of whom Russia demands extradition, it is quite reasonable to refer to the above circumstances as such as testify to a real threat of violation of human rights in case of meeting such a demand. Regarding life imprisonment, the study pointed to the following problems. First, there must be effective and variational options for requesting parole. Secondly, a procedure for the rehabilitation of convicts should be established at the legislative level. Thirdly, there should be a differentiation of the conditions of convicts, depending on their personal needs. Fourthly, the need to observe the principle of reasonableness of the terms that actually have to expire before the person is granted parole from serving the sentence.

Key words: Criminal proceedings, extradition, life imprisonment, prohibition of torture, right to life, right to a fair trial, flagrant denial of justice, parole, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, practice of the European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Третій президент Сполучених Штатів Америки Томас Джефферсон слушно зауважив: «Законодавство пишуться для звичайних людей, тому вони повинні базуватися на звичайних правилах здорового глузду». На превеликий жаль, про цю слушну думку іноді забувають як законодавча, так і судова гілки влади. Серед найактуальніших питань, котрі виникли через забуття відповідної настанови, є питання кореляції інститутів екстрадиції та довічного позбавлення волі. Відомо, що на даний час екстрадиція застосовується досить часто і запитів на видачу осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів, розглядається досить багато. Однак правове регулювання екстрадиції знаходиться на перетині норм національного та між-

народного права. До того ж під час екстрадиції мають бути дотримані міжнародні норми щодо захисту прав людини. Зокрема, окремої наукової уваги потребують питання кореляції процедури екстрадиції правопорушників та механізму умовно-дострокового звільнення засуджених від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, що дає підстави для детального аналізу відповідної проблематики крізь призму релевантної судової практики, практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Страсбурзький суд) та Конституційного Суду України (далі – КСУ).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика екстрадиції у кримінальному провадженні

є достатньо дослідженою на теренах сучасної науки. Вагомий внесок в розвиток інституту екстрадиції становлять роботи С. Бурди, О. Виноградової, С. Вихрист, Т. Гавриш, І. Гловюк, О. Димедюк, О. Дроздової, Т. Дюнової, В. Зуєва, С. Короед, О. Кучинської, В. Луцика, А. Маланюка, М. Пашковського, А. Підгородинської, М. Свистуленко, М. Смирнова, О. Толочка, В. Трофименка, О. Черноус та ін. Більшість вчених досліджували екстрадицію як одну з форм міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Втім недостатньо дослідженим уявляється питання кореляції, крізь призму положень, перш за все, статті 3 (Заборона катування) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) та релевантної практики ЄСПЛ, інститутів екстрадиції та довічного позбавлення волі шляхом розкриття матеріальних та процесуальних аспектів призначення цього покарання, умов його відбування, наявності у засудженого перспективи звільнення і можливість перегляду тощо.

Мета дослідження. Метою дослідження є проведення аналізу сучасного законодавчого регулювання процедури екстрадиції та довічного позбавлення волі крізь призму прав людини, перш за все положень ст. 3 Конвенції та релевантної практики ЄСПЛ в аспекті, зокрема, дослідження окремих питань призначення покарання у виді довічного позбавлення волі, його відбуття та можливостей заміни більш м'яким покаранням. Результатами такого аналізу є виявлення недоліків відповідних нормативних моделей та надання пропозицій щодо шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Для об'єктивності дослідження, автори вважають за необхідне поділити дослідження на 2 частини: 1) Питання екстрадиції та 2) питання довічного позбавлення волі.

Питання екстрадиції. У п. 2 ч. 1 ст. 541 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) надано легальну дефініцію поняття екстрадиції: «Видача особи (екстрадиція) – видача особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку». До основних складових екстрадиції законодавець включає: 1) офіційне звернення про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати, та видачу такої особи; 2) перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі; прийняття рішення за запитом; 3) фактичну передачу такої особи під юрисдикцію запитуючої держави.

Принагідно зауважимо, що питання основних складових екстрадиції постійно перебуває у фокусі уваги і іноземних найвищих судових установ. Так Федеральний Конституційний Суд Німеччини (далі – ФКСН) 15 лютого 2023 року розглянувши конституційну скаргу, яка стосувалася передачі заявника, громадянина Іраку, до Бельгії для здійснення кримінального переслідування, визнавши рішення Вищого регіонального суду Дюссельдорфа від 28 жовтня 2022 року про дозвіл на його передачу до Бельгії таким, що порушує основоположне право скаргника встановленого статтею 47 (Право на ефективний засіб правового захисту та на справедливий судовий розгляд), параграфом 1 Хартії основоположних прав Європейського Союзу та скасував це рішення. Нагадаємо, що у зазначеній нормі Хартії йдеться про те, що кожна людина, чий права та свободи, гарантовані законодавством Європейського Союзу, порушені, має право на ефективний засіб правового захисту перед судом відповідно до умов, встановлених цією статтею. В своєму рішенні ФКСН зокрема наголосив на тому, що суд зобов'язаний перевіряти дотримання обов'язкового мінімуму інформації в європейському ордері на арешт. Зокрема цей ордер має містити відомості про вид та правову оцінку кримінального правопорушення, опис обставин, за яких було вчинено кримінальне правопорушення. Крім того, ФКСН з посиланням на прак-

тику Суду ЄС в наведеному рішенні зазначив, що в принципі, підозра у вчиненні злочину не розглядається під час процедури екстрадиції, якщо тільки особливі обставини справи не дають підстав для перевірки того, чи є підозрюваний достатньо підозрілим щодо злочинів, у яких він звинувачується. Відповідно, перевірка підозри у вчиненні злочину є єдино допустимою та необхідною якщо, наприклад, у запиті про екстрадицію можна виявити подробицю обвинувачення або, через особливі обставини, обвинувачення у злочині щодо підозрюваного є неможливим або дуже сумнівним. Навпаки, закон держави, яка видає правопорушника залишається вирішальним для визначення кримінальних правопорушень і покарань, які загрожують за них, і, таким чином, принципи законності у зв'язку з кримінальними правопорушеннями, і покарання повинні бути дотримані [1].

Важливими є висновки й нещодавнього рішення Суду ЄС (Великої палати) 31 січня 2023 щодо запиту Верховного Суду Іспанії про винесення попереднього рішення стосовно тлумачення Рамкового рішення Ради 2002/584/ЖНА від 13 червня 2002 року про європейський ордер на арешт і процедури передачі між державами-членами, зі змінами, внесеними Радою Рамковим рішенням 2009/299/ЖНА від 26 лютого 2009 року («Рамкове рішення 2002/584»). Так Суд ЄС зазначив, що Рамкове рішення Ради 2002/584/ЖНА від 13 червня 2002 року про європейський ордер на арешт і процедури передачі між державами-членами зі змінами, внесеними Рамковим рішенням Ради 2009/299/ЖНА від 26 лютого 2009 року, слід тлумачити так, що суд запитуваної держави не має повноважень відмовити у виконанні європейського ордеру на арешт на основі підстави для невиконання, яка впливає не з Рамкового рішення 2002/584 із змінами, а виключно з законодавства виконуючої держави-члена. Однак цей судовий орган може застосувати національне положення, яке передбачає відмову у виконанні європейського ордеру на арешт, якщо таке виконання призведе до порушення фундаментального права, закріпленого в законодавстві ЄС, за умови, що сфера дії цього положення не передбачає вихід за межі статті 1(3) Рамкового рішення 2002/584 зі змінами, як тлумачить Суд Європейського Союзу.

Статтю 1(1) і (2) і стаття 6(1) Рамкового рішення 2002/584 зі змінами, внесеними Рамковим рішенням 2009/299, слід тлумачити так, що суд запитуваної держави не може перевіряти, чи був європейський ордер на арешт виданий судовим органом, який мав юрисдикцію для цієї мети, і відмовити у виконанні європейського ордеру на арешт, якщо він вважає, що це не так.

Стаття 1(3) Рамкового рішення 2002/584 зі змінами, внесеними Рамковим рішенням 2009/299, у поєднанні з другим абзацом статті 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу, слід тлумачити так, що суд запитуваної держави, який має прийняти рішення про видачу особи, щодо якої було видано європейський ордер на арешт, не може відмовити у виконанні цього ордеру на тій підставі, що ця особа знаходиться під загрозою, що після її передачі запитуючій державі вона постане перед судом, який не матиме юрисдикції для цієї мети, якщо тільки,

– по-перше, цей судовий орган має об'єктивну, достовірну, конкретну та належним чином оновлену інформацію, яка показує наявність системних або загальних недоліків у роботі судової системи держави-члена, яка запитує видачу, або недоліки, що впливають на судовий захист об'єктивно ідентифікованої групи осіб, які до якого належить відповідна особа, у світлі вимоги щодо суду, встановленого законом, означає, що відповідні особи, як правило, позбавлені в цій державі-члені ефективного засобу правового захисту, який дозволяє переглядати юрисдикцію відповідного кримінального суду;

– по-друге, цей судовий орган вважає, що за конкретних обставин справи, про яку йде мова, існують вагомі

підстави вважати, що, беручи до уваги, серед іншого, інформацію, надану особою, щодо якої було видано європейський ордер на арешт і який стосується його або її особистої ситуації, характеру правопорушення, за яке ця особа переслідується, фактичного контексту, в якому був виданий європейський ордер на арешт, або будь-якої іншої відповідної обставини, суд, який, ймовірно, буде уповноважений для розгляду провадження, якому ця особа буде піддана в запитуючій державі, явно не має юрисдикції для цієї мети.

Той факт, що відповідна особа могла в судах держави, що видала її, посперитися на свої основні права, щоб оскаржити юрисдикцію судового органу, який запитував їх видачу, і виданий на неї європейський ордер на арешт, не є доказом, який має вирішальне значення в цьому відношенні.

Стаття 1(3) Рамкового рішення 2002/584 зі змінами, внесеними Рамковим рішенням 2009/299, у поєднанні з другим абзацом статті 47 Хартії основоположних прав, слід тлумачити як таке, що в ситуації, коли особа, щодо якої було видано європейський ордер на арешт, стверджує, що вона або вона ризикує, що після її передачі державі, яка зверталася про її видачу, постане перед судом, який не має юрисдикції, існування звіту Робочої групи з питань довільного затримання, який безпосередньо не стосується ситуації цієї особи, сам по собі не може бути виправданням для суду запитуючої держави відмови у виконанні європейського ордеру на арешт, але такий звіт може, однак, бути прийнято до уваги цим судовим органом, серед інших елементів, щоб оцінити, чи існують системні або загальні недоліки в роботі судової системи цієї держави-члена або недоліки, що впливають на судовий захист об'єктивно ідентифікованої групи осіб, до якої ця особа належить.

Стаття 15(2) Рамкового рішення 2002/584 зі змінами, внесеними Рамковим рішенням 2009/299, слід тлумачити як таке, що перешкоджає суду запитуючої держави відмовити у виконанні європейського ордеру на арешт на тій підставі, що особа, щодо якої було видано цей ордер, піддається ризику після її видачі запитуючій державі постати перед судом, який не має юрисдикції для цієї мети, без попереднього запити, щоб судовий орган запитуючої держави, надав додаткову інформацію.

Рамкове рішення 2002/584 зі змінами, внесеними Рамковим рішенням 2009/299, слід тлумачити як такий, що не перешкоджає видачі кількох послідовних європейських ордерів на арешт запитуючої особи з метою її видачі запитуючою державою після того, як ця держава відмовила у виконанні першого європейського ордеру на арешт цієї особи, за умови, що виконання нового європейського ордеру на арешт не призводить до порушення статті 1(3) Рамкового рішення 2002/584 (зі змінами), і за умови, що видача останнього європейського ордеру на арешт є пропорційною [2].

Далі проаналізуємо практику ЄСПЛ з окреслених питань. У рішенні ЄСПЛ по справі «Соєрінг проти Сполученого Королівства» (*Soering v. the United Kingdom*) зазначається, що екстрадиція Договірною Державою може викликати питання відповідно до ст. 3 Конвенції, і, отже, викликати відповідальність цієї Держави відповідно до Конвенції, коли було виявлено істотні підстави вважати, що у випадку видачі ця особа зіткнеться з реальним ризиком зазнати ставлення, яке суперечить ст. 3 в країні, яка приймає цю особу (§§ 88-91). Питання існування реального ризику жорстокого поводження, що суперечить ст. 3 Конвенції в іншій державі, не може залежати від правової основи для видачі в цю державу, оскільки між екстрадицією та іншими типами вислання на практиці може бути невелика різниця (Бабар Ахмад та інші проти Сполученого Королівства (*Babar Ahmad and Others v. the United Kingdom*), §§ 168 і 176; Трабелсі проти Бельгії (*Trabelsi*

v. Belgium), § 116). Наприклад, запити про екстрадицію можуть бути відкликані, а Договірна Держава не позбавляється права продовжити висилання зі своєї території на інших підставах особи; або держава може прийняти рішення про вислання особи, яка стикається з кримінальним провадженням (або вже засуджена) в іншій державі за відсутності запити про екстрадицію; і можуть бути випадки, коли особа виїхала з країни тому, що він або вона боялися виконання певного вироку, який вже був ухвалений щодо неї або нього, у випадку повернення в цю державу не відповідно домовленостям про екстрадицію, а як шукача притулку, якому не погаланило (див. Бабар Ахмад та інші проти Сполученого Королівства, § 168 з наступними посиланнями).

Також можуть бути випадки задоволення державою запити про екстрадицію, коли особа, яка подала заяву про надання притулку, була звинувачена в політично мотивованих злочинах (дивіться Мамажонов проти Росії (*Mamazhonov v. Russia*)), або коли екстрадиція стосується особи, визнаної біженцем в іншій країні (*M.G.* проти Болгарії).

Отже, екстрадиція є надзвичайно чутливою для низки основоположних людських прав у вимірах різних правових систем та цінностей. У зв'язку з цим слухними є міркування Асіфа Евраї та Абрахама Ньюмена, які розвинули аргумент щодо того, як права людини змінюють моделі співпраці в боротьбі з транснаціональною злочинністю. Вони припускають, що співпраця з іноземною правовою системою може наразити уряд на внутрішню критику: політичні опоненти, міжнародні організації та ЗМІ можуть використати таку співпрацю, щоб поставити під сумнів відданість уряду основним цінностям суспільства. Так само протиріччя між внутрішніми та зовнішніми цінностями можуть розглядатися як загроза місії та переконанням посадових осіб правоохоронних органів, які впроваджують заходи співпраці. Як наслідок, країни, де більше дотримуються прав людини, більше вагаються щодо співпраці у сфері кримінального правосуддя. Зокрема, вони, ймовірно, видаватимуть менше осіб, враховуючи ризики для прав людини, які становить екстрадиція. Щоб перевірити цей аргумент, дослідники проаналізували дані про передачу розшукуваних осіб у Європейському Союзі та Сполучених Штатах. Аналіз показав, що більша відданість правам людини корелює з екстрадицією меншої кількості осіб, резюмують автори [3].

Своєю чергою, Сародж Чхаб за результатами свого дослідження робить висновки, що всі порушення прав людини не кваліфікуються як потенційні перешкоди для екстрадиції. Немає певності щодо змісту та обсягу прав, які, швидше за все, блокують екстрадицію. Існують деякі порушення прав людини, які можуть бути абсолютною перешкодою для екстрадиції (наприклад, тортури) або які за відповідних обставин можуть перешкодити екстрадиції (наприклад, відмова у справедливому суді). Проте з практики екстрадиції можна зробити неминучий висновок, що, незважаючи на зв'язок між правами людини та екстрадицією, не існує загального винятку з прав людини. Привалююче значення Конвенції з прав людини пояснюється дедалі зростаючими обмеженнями щодо виключення політичних злочинів, особливо після зусиль США вести війну проти тероризму. Інші традиційні гарантії також тлумачаться державами вузько. Таким чином, у цій ситуації *Soering* та інші справи довели, що для втікача може бути більш вигідно покладатися на положення про права людини, ніж на традиційний захист та винятки, що впливають із договорів або національного законодавства запитуючої держави. У випадках, коли існує суперечність між зобов'язанням держави видати та зобов'язанням захищати основні права людини, зазвичай перевага надається останньому. Судова система різних країн надає правам людини більше значення, ніж договорам про екстради-

цію. Але якщо ми глибоко проаналізуємо факти, то можна зробити висновок, що не обов'язок запитуваної держави поважати права людини є перешкодою для ефективної співпраці у кримінальних справах, а нездатність запитуючої держави захистити права людини є каменем спотикання у міжнародному співробітництві. *Захист прав людини не слід розглядати як перешкоду на шляху міжнародної співпраці, а радше як важливу вимогу до ефективної міжнародної стратегії щодо втікачів* (тут і далі курсив авторський – О. Дроздов, О. Дроздова, В. Ковтун) [4].

Отже, статті 2 (Право на життя) та 3 Конвенції, а також ст. 1 (Скасування смертної кари) Протоколу № 6 або ст. 1 (Скасування смертної кари) Протоколу № 13 забороняють екстрадицію, депортацію або інше вислання фізичної особи в іншу державу, якщо були продемонстровані істотні підстави вважати, що він або вона наражатиметься там на *реальний ризик застосування смертної кари* (Аль-Саадун і Муфзі проти Сполученого Королівства (Al-Saadoon and Mufdhi v. United Kingdom), §§ 123 і 140–143; A.L. (X.W.) проти Росії, §§ 63–66; Шамаєв і інші проти Грузії та Росії, § 333).

Жорстоке поводження, що суперечить ст. 3 Конвенції, в державі, що звертається із запитом, може приймати різні форми, в тому числі *погані умови і жорстоке поводження під час тримання вартою* (дивіться рішення ЄСПЛ у справі «Алла Назарова проти Росії») або *умови ув'язнення, які не відповідають вразливості відповідної особи* (дивіться рішення ЄСПЛ у справі «Aswat проти Сполученого Королівства» стосовно екстрадиції психічно хворої особи) [5].

До речі, щодо умов ув'язнення, то Джефрі Ян Росс обґрунтовано стверджує, оскільки умови утримання у в'язницях США нижче загальноприйнятих стандартів, то це може стати лазівкою, яку тепер можуть використовувати адвокати та їх клієнти, які прагнуть заблокувати екстрадицію на підставі умов утримання у в'язницях. Дослідник досить песимістично заявляє, що з урахуванням розглянутої ним соціальної наукової літератури засуджені до позбавлення волі незалежно від рівня безпеки, не уникнуть насильства, поганого стану здоров'я, а їх можливості боротися з цими умовами через суд серйозно обмежені. Загалом ці умови та юридичні обмеження, на його думку, порушують статті 3 та 13 Конвенції [6, с.164]. Додамо, щоб скористатися наведеними лазівками адвокати мають бути добре ознайомленими як із в'язничними правилами штату, до якого фактично може бути передано їх клієнта, так і відповідними документами офіційних установ та міжнародних організацій про фактичні умови перебування в таких місцях позбавлення волі.

Доречним тут буде зауважити, що росія перестала бути членом Ради Європи з 16 березня 2022 року, а з 16 вересня 2022 року перестала бути договірною стороною згідно Конвенції, тому під час здійснення захисту осіб стосовно яких росія вимагає екстрадиції, цілком обґрунтовано можна посилатися на наведені обставини як на такі, що свідчать про реальну загрозу порушення людських прав у разі задоволення такої вимоги. Аналогічних висновків, що ґрунтуються на дослідженні релевантної практики ЄСПЛ та рішень італійських судів, зокрема рішення суду касаційної інстанції від 1.03.2022., притримуються й Піетро Пусторіно та Марта Сабіно. Італійські дослідники стверджують, що таке виключення неминуче вимагатиме від держав-учасниць ЄСПЛ ще більш ретельного суворого контролю, ніж досі, щодо ризику для відповідної особи піддатися нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню в запитуючій державі, перш ніж надавати дозвіл на екстрадицію до мордору [7].

Екстрадиція або переведення фізичної особи в державу, в якій йому *загрожує довічне ув'язнення без de facto або de jure можливості звільнення*, може також порушити ст. 3 Конвенції (Бабар Ахмад та інші проти Сполученого

Королівства і Трабелсі проти Бельгії; дивіться також Мюррей проти Нідерландів (Murray v. the Netherlands), і Хатчінсон проти Сполученого Королівства (Hutchinson v. the United Kingdom) стосовно довічного ув'язнення та ст. 3 Конвенції) [5].

Основні принципи, встановлені у практиці ЄСПЛ щодо покарання у виді довічного позбавлення волі, узагальнено в нещодавньому рішенні у справі «Хатчінсон проти Сполученого Королівства» [ВП] (Hutchinson v. the United Kingdom) [GC], заява № 57592/08, пункти 42-45, від 17 січня 2017 року, і вони передбачають наступне. Відповідні принципи та висновки, які потрібно з них зробити, детально наведені в згаданому рішенні у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» (Vinter And Others v The United Kingdom), пункти 103-122, нещодавно узагальнені в рішенні у справі «Мюррей проти Нідерландів» [ВП] (Murray v. Netherlands) [GC], заява № 10511/10, пункти 99-100, ЄСПЛ 2016. Конвенція не забороняє застосування покарання у виді довічного позбавлення волі до осіб, яких було визнано винними у вчиненні особливо тяжких злочинів, наприклад, умисному вбивстві. Однак, для того, щоб таке покарання відповідало вимогам ст. 3 Конвенції, воно має бути *de jure та de facto* таким, *яке може бути скороченим, що означає як наявність у засудженого перспективи звільнення, так і можливість перегляду*. Основа такого перегляду повинна охоплювати оцінку наявності законних підстав пенологічного характеру для подальшого тримання засудженого під вартою. До цих підстав належить покарання, стримування, захист суспільства та реабілітація. Співвідношення між ними необов'язково є сталим і може змінюватися упродовж відбування покарання, тому підстави, які спочатку виправдовували тримання під вартою, можуть не виправдовувати його після тривалого строку відбування покарання. Наголошується на важливості *реабілітації*, оскільки саме в цьому наразі полягає акцент у політиці країн Європи щодо обрання покарань, як це відображено у практиці Договірних держав, відповідних стандартах, прийнятих Радою Європи, та відповідних міжнародних документах.

Як ЄСПЛ нещодавно зазначив у контексті ст. 8 Конвенції, «акцент на *реабілітації та реінтеграції* став обов'язковим фактором, який держави-учасниці повинні враховувати під час розробки своєї політики у сфері обрання покарань». Аналогічні міркування застосовуються і за ст. 3 Конвенції з огляду на те, що повага до людської гідності вимагає від адміністрації установ виконання покарань прагнення реабілітувати засуджених до довічного позбавлення волі. З цього випливає, що такий необхідний *перегляд повинен враховувати прогрес засудженого у реабілітації із урахуванням оцінки, чи був такий прогрес настільки значимим, що триваюче тримання під вартою більше не може виправдовуватися законними пенологічними підставами*. Отже, перегляд, що обмежується тільки підставами гуманності, є неповним.

Закріплені у національному законодавстві *критерії та умови перегляду повинні бути достатньо чіткими та визначеними, а також відображати відповідну практику ЄСПЛ*. Визначеність у цьому питанні є не тільки загальною вимогою принципу верховенства права, а й лежить в основі процесу реабілітації, який може ускладнитися, якщо порядок перегляду покарання та перспективи звільнення є неясними або невизначеними. Отже, *засуджені, яким було обрано покарання у виді довічного позбавлення волі, мають право від самого початку знати, що вони повинні зробити для того, щоб питання про їхнє дострокове звільнення було розглянуто та за яких умов*. Сюди відноситься і те, коли відбуватиметься перегляд покарання або коли про такий перегляд можна буде клопотати. У зв'язку з цим ЄСПЛ зазначив, що *відповідні порівняльні та міжнародні документи чітко передбачають, що перегляд має відбуватися не пізніше ніж через*

двадцять п'ять років після обрання покарання, з періодичними переглядами після цього. Разом з тим, ЄСПЛ також зазначив, що відповідне питання охоплюється свободою розсуду, яка має надаватися Договірним державам у питаннях здійснення правосуддя та обрання покарання.

Щодо характеру перегляду ЄСПЛ наголосив, що з огляду на свободу розсуду, яка має надаватися Договірним державам, його завдання не полягає у визначенні того, чи повинен цей перегляд здійснюватися органами судової або виконавчої влади. Отже, кожна держава самостійно визначає, здійснюється такий перегляд органами виконавчої чи судової влади [8]. До прикладу, в Україні відповідно до ч. 5 ст. 82 Кримінального кодексу України (далі – КК) покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінено на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання».

Продовжуючи аналіз практики ЄСПЛ слід звернути увагу на справу *Санчез-Санчез проти Сполученого Королівства* (заява № 22854/20). Так, заявником у справі *Санчез-Санчез проти Сполученого Королівства* був громадянином Мексики, який на час розгляду справи у ЄСПЛ утримувався під вартою у Сполученому Королівстві. Йому загрозувала екстрадиція до США, де його розшукують за федеральними обвинуваченнями в торгівлі наркотиками та їх контрабанді. Згідно з Рекомендаціями США щодо призначення покарань, за ці злочини передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Оскарження екстрадиції заявником у Високому суді було безуспішним.

Він скаржився на підставі статті 3 Конвенції, і Велика Палата ЄСПЛ дійшла висновку, що екстрадиція заявника до США не буде порушенням цього положення: заявник не надав доказів того, що є реальний ризик засудження його до довічного позбавлення волі без можливості умовно-дострокового звільнення.

Перш ніж перейти до оцінки ЄСПЛ у цій справі, доречно звернути увагу ось на що. Так, Пол Арнелл наголошує на міжнародному визнанні важливості кримінальної співпраці між державами та захисту прав людини. Цілі кожного можуть суперечити, і конфліктують. Після справи *Сьорінга* та розвитку абсолютності статті 3 Конвенції, їхні співвідношення значно ускладнилися. Частково з'явилася судова практика, яка містить критерії застосування заборони катувань і жорстокого поводження та інших прав, щоб відобразити передбачувану необхідність обумовити практику видачі державами-учасницями ЄСПЛ та усвідомлення бажаності видачі. Найбільш складний аспект цього юридичного процесу зосереджений на прийнятті універсальної та абсолютної заборони тортур і жорстокого поводження. Просто дотримання універсальності не залишає місця для маневру. Те, що провідний партнер Сполученого Королівства з питань екстрадиції, який не входить до ЄС, США, практикує політику кримінального правосуддя та пеналогічну політику, яка іноді є особливо суворою та каральною порівняно з підходом ЄСПЛ, викликає труднощі. Суди Великої Британії та ЄСПЛ стикалися з таким конфліктом. Тому Пол Арнелл покладав великі сподівання на Велику палату ЄСПЛ, яка б взяла участь у дебатах, коли винесе своє рішення у справі *Санчез-Санчез* [9].

Перейдемо до оцінки ЄСПЛ у справі *Санчез-Санчез*. Рішення Великої Палати ЄСПЛ заслуговує на увагу, оскільки в ньому було роз'яснено, що відповідність Конвенції покарання у вигляді довічного позбавлення волі в третій країні, яка звернулася із запитом про екстрадицію, не має оцінюватися шляхом посилання на всі стандарти, які застосовуються до осіб, ув'язнених довічно, в Договірних державах. Принципи, викладені у справі *Vinter and Others v. the United Kingdom* [GC] щодо національного контексту, тією мірою, якою вони включають процесу-

альні гарантії, не застосовуються в контексті екстрадиції. Тому ЄСПЛ розробив адаптивний підхід для контексту екстрадиції, який передбачає двоетапний тест.

1. У справі *Trabelsi v. Belgium* ЄСПЛ застосував до контексту екстрадиції критерії, викладені у справі *Vinter and Others*. ЄСПЛ установив, що екстрадиція заявника порушуватиме статтю 3 Конвенції, тому що жодна з процедур, передбачених у запитуючій державі, не становить механізму перегляду, який спрямований на реабілітацію осіб, ув'язнених довічно, та який вимагав би від національних органів влади через певний час переконатись у тому, що їх подальше ув'язнення все ще може бути виправдане законними пеналогічними підставами. У цьому рішенні ЄСПЛ відійшов від *Trabelsi* з таких підстав. По-перше, Велика Палата ЄСПЛ наголосила, що справа *Vinter and Others* не стосувалась екстрадиції і що важливо розрізнити контекст екстрадиції та національний контекст: в останньому правовий статус заявника є відомим, натомість у першому необхідна більш складна оцінка ризиків, особливо у випадках, коли заявник ще не був засуджений і попередній прогноз неминуче буде характеризуватися зовсім іншим рівнем невизначеності. По-друге, ЄСПЛ розмежував два складники стандарту Вінтера: матеріальне зобов'язання (гарантія того, що довічне позбавлення волі із часом не стане покаранням, яке не відповідатиме статті 3 Конвенції) та відповідні процесуальні гарантії (*Vinter and Others*, §§ 120–122; *Murray v. the Netherlands* [GC], §§ 99–104 часові межі, критерії та умови необхідного перегляду, а також його характер й обсяг). Останні не є самоціллю, а слугують для того, аби запобігти порушенню матеріального зобов'язання. Крім того, коли, з одного боку, національна система є відомою, то, з іншого, – для національних органів влади, які ухвалюють рішення щодо запиту про екстрадицію, може бути надмірно складним ретельне дослідження відповідного законодавства та практики третьої держави з метою оцінки ступеня їх відповідності цим процесуальним гарантіям. Безперечно, це було б надмірно розширеним тлумаченням відповідальності Договірної Держави в такому контексті. Зрештою, встановлення порушення статті 3 Конвенції (у зв'язку з відсутністю в запитуючій державі механізму перегляду, який відповідає Конвенції) може спричинити ризик того, що особа, проти якої висунуто дуже серйозні обвинувачення, ніколи не постане перед судом. Проте ідентичний висновок у національному контексті не підривав би законні пеналогічні цілі ув'язнення, оскільки це не призвело б до дострокового звільнення відповідної особи, ув'язненої довічно. ЄСПЛ дійшов висновку, що наявність процесуальних гарантії, наданих особам, ув'язненим довічно, у правовій системі запитуючої держави не є необхідною умовою дотримання статті 3 Конвенції Договірною Державою, що здійснює передачу. Безумовно, Договірні Держави не несуть відповідальності згідно з Конвенцією за недоліки гарантії у системі третьої держави, тоді як процесуальні гарантії краще підходять для національного контексту, матеріальна гарантія, яка є ключовою в судовій практиці, де застосовується прецедент Вінтера, може бути легко перенесена в контекст екстрадиції.

2. Надалі ЄСПЛ розробив адаптивний підхід для контексту екстрадиції, який передбачав два етапи. На першому етапі ЄСПЛ розглянув питання, яке не було досліджено в рішенні у справі *Trabelsi*: зокрема, має бути встановлено, чи надав заявник докази, які підтвердили б, що є вагомими підстави вважати, що в разі екстрадиції та засудження наявний реальний ризик призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі без можливості умовно-дострокового звільнення. У зв'язку із цим на заявника покладено обов'язок довести, що саме таке покарання може бути призначено (*López Elorza v. Spain, Findikoglu v. Germany* (dec.)). Такий ризик буде легше встановити, якщо заявнику загрожує обов'язком покарання у вигляді дові-

чного позбавлення волі. Якщо зазначений ризик буде встановлено в межах першої частини дослідження, друга частина буде зосереджена на матеріальній гарантії стандарту Вінтера: відповідні органи влади держави, яка здійснює передачу, перш ніж дозволити екстрадицію, зобов'язані встановити, що в запитуючій державі є механізм перегляду покарання, який дає змогу компетентним органам державної влади розглянути питання про те, чи є зміни, які стосуються особи, ув'язненої довічно, настільки значними і чи досягнуто такий прогрес на шляху реабілітації під час відбування покарання, що означало б, що подальше тримання під вартою не може бути виправданим законними пеналогічними підставами. Інакше кажучи, має бути встановлено, чи, починаючи з моменту призначення покарання, є механізм перегляду, який дає змогу розглядати прогрес ув'язненого на шляху реабілітації або будь-яку іншу підставу для звільнення з огляду на його поведінку чи інші відповідні особисті обставини. ЄСПЛ наголосив на тому, що заборона жорстокого поводження, закріплена в статті 3 Конвенції, залишається абсолютною, зокрема в контексті екстрадиції, і неможливо провести розмежування між національним та екстериторіальним контекстами щодо мінімального рівня жорстокості, необхідного для відповідності порогу статті 3 Конвенції.

3. Рішення також цікаве з огляду на спосіб, у який ЄСПЛ застосував першу частину цього тесту до ситуації, де заявнику не загрожувало обов'язкове покарання у вигляді довічного позбавлення волі. На думку ЄСПЛ, він мав продемонструвати, що в разі його засудження був реальний ризик того, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі без можливості умовно-дostroкового звільнення буде призначено без належного розгляду всіх відповідних пом'якшувальних і обтяжувальних обставин (López Elorza v. Spain, Findikoglu v. Germany (dec.)). Хоча ЄСПЛ спочатку звернувся до оцінки, проведеної національними судами, зрештою він дослідив докази, подані у зв'язку із цим, та встановив, що національні висновки є непереконаливими. ЄСПЛ не міг обґрунтувати свою оцінку, посилаючись на можливе покарання, яке було б призначено заявнику, якби він визнав себе винним. Проте він вважав релевантними такі фактори: *статистика вироку, обсяг дискреційних повноважень судді, який виносить вирок, можливість для заявника надати докази щодо будь-яких пом'якшувальних обставин, вирок, ухвалений щодо його співучасників, а також право заявника на оскарження будь-якого ухваленого вироку*. ЄСПЛ підтвердив, що було багато факторів, які вплинули на ухвалення вироку, і до проведення екстрадиції було неможливо розглянути всі можливі сценарії, які могли б виникнути. Відповідно до обставин справи заявник не надав доказів наявності випадків, коли обвинувачених з такими ж судимостями було визнано винними у вчиненні подібних діянь та призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі без можливості умовно-дostroкового звільнення. Отже, ЄСПЛ не мав потреби переходити до другого етапу нового тесту. Таким чином ЄСПЛ дійшов висновку, що екстрадиція заявника до США не становила б порушення статті 3 Конвенції (заборона катування) [10].

Натомість у рішенні ЄСПЛ щодо прийнятності від 07.06.2016 р. у справі «Фіндікоглу проти Німеччини» йдеться про те, що у 2015 році заявника екстрадували до США, де його розшукували у зв'язку з діяльністю міжнародної злочинної групи, якою він нібито керував, з метою атаки на комп'ютерні мережі постачальників фінансових послуг з метою отримання фінансової вигоди. Заявник скаржився, що ряд правопорушень, за які його екстрадували, передбачали максимальне покарання у вигляді 247,5 років позбавлення волі, що означало, що в разі визнання винним, у нього не було б шансів на звільнення.

ЄСПЛ постановив, зокрема, що у справі заявника не можна припустити існування ризику тюремного

ув'язнення, що дорівнює довічному позбавленню волі, і тому проблема, чи матиме заявник шанси бути звільненим від відбування покарання, якщо його засудять, не є актуальною. Таким чином, він визнав заяву неприйнятною як явно необґрунтовану, встановивши, що заявник не довів, що його екстрадиція до США наражає його на реальний ризик поводження, яке досягає порогу ст. 3 Конвенції в результаті ймовірного ухвалення вироку [11].

Практичний інтерес становить і справа «МакКаллум проти Італії». Спочатку коротко про обставини цієї справи. Заявниця є громадянкою США. Вона переховувалася упродовж кількох років, оскільки її розшукували Сполучені Штати Америки у зв'язку з вбивством її чоловіка (штат Мічиган). У 2020 році вона була заарештована в Італії, органи влади США звернулись із запитом про її екстрадицію. Італійські суди запит задовольнили, відхиливши аргумент заявниці про те, що її екстрадиція суперечить статті 3 Конвенції, оскільки в разі засудження вона може отримати покарання, передбачене законами штату Мічиган за вбивство першого ступеня у вигляді довічного позбавлення волі без можливості дострокового звільнення. Вона також стверджувала, що повноваження губернатора штату щодо надання їй дострокового звільнення не було достатнім для того, аби усунути ризик, тому що таке повноваження є виключно дискреційним. Потім заявниця звернулась із скаргою до ЄСПЛ, пославшись на статтю 3 Конвенції та навівши ті самі аргументи. Згідно з правилом 39 Регламенту ЄСПЛ Суд вказав Уряду Італії, що на період розгляду ним справи заявниця не має бути видана. Згодом посольство США в місті Рим поінформувало органи влади Італії, що прокурор штату Мічиган пообіцяв висунути проти заявниці більш м'які обвинувачення, а саме обвинувачення у вчиненні вбивства другого ступеня. У дипломатичній ноті уточнювалося, що в разі засудження за цим обвинуваченням до заявниці було б застосовано довічне позбавлення волі або будь-який строк на розсуд суду і що в обох випадках заявниця матиме право на дострокове звільнення. Потім ЄСПЛ скасував тимчасовий захід, запроваджений на підставі правила 39, і заявницю було видано. Велика Палата ЄСПЛ відхилила заяву як явно необґрунтовану: не було реального ризику призначення заявниці непом'якшуваного покарання у вигляді довічного позбавлення волі в разі засудження за обвинуваченнями, висунутими проти неї.

Оцінка ЄСПЛ. Рішення Великої Палати варте уваги з двох причин. По-перше, ЄСПЛ підтвердив свою позицію, викладену у справі Harkins and Edwards v. the United Kingdom, стосовно дипломатичних нот.

ЄСПЛ підтвердив, що дипломатичні ноты містять презумпцію добросовісності, і що у справах щодо екстрадиції було б доцільно застосовувати цю презумпцію до запитуючої держави, яка має тривалу історію поваги до демократії, прав людини та верховенства права й багаторічну історію домовленостей про екстрадицію з іншими Договірними Державами (Harkins and Edwards v. the United Kingdom – справа, яка стосується США, що теж виступає запитуючою державою, як і в цій справі). Отже, ЄСПЛ вважав виправданим послатися на те, що тепер заявниці буде пред'явлено обвинувачення, зазначені в дипломатичній ноті та конкретизовані в новому декреті про екстрадицію, ухваленому Міністром юстиції Італії. Надалі, посилаючись на статтю 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, ЄСПЛ зауважив, що якщо початкове обвинувачення проти заявниці буде відновлено після її екстрадиції, то відповідні дії не відповідатимуть обов'язку добросовісного виконання договірних зобов'язань. Він також відзначив позицію Уряду Італії щодо того, що відповідно до чинного двостороннього договору США зобов'язувалися поважати його виконання.

По-друге, ЄСПЛ посилався на розмежування між матеріальним зобов'язанням та відповідними процесуальними

гарантіями, які випливають із статті 3 Конвенції, коли йдеться про покарання у вигляді довічного позбавлення в контексті екстрадиції, що відповідає підходу, застосованому у справі *Sanchez-Sanchez v. United Kingdom*.

ЄСПЛ зазначив, що заявниці загрожує як максимум перспектива довічного позбавлення волі з правом на умовно-дострокове звільнення в разі визнання винного в пред'явленому обвинуваченні, обсяг якого було зменшено. Проте заявниця стверджувала, що таке покарання слід розглядати як «непом'якшене» в розумінні усталеної практики ЄСПЛ з огляду на роль губернатора штату Мічиган в системі умовно-дострокового звільнення цього штату, яка, за словами заявниці, є вирішальною. ЄСПЛ зауважив, що цей аргумент стосується питання щодо процесуальних гарантій, а не матеріального зобов'язання, яке було суттю стандарту Вінтера (*Winter and Others v. the United Kingdom* [GC]). Однак, як зазначено в *Sanchez-Sanchez v. United Kingdom* [GC], наявність процесуальних гарантій для «ув'язнених довічно» у правовій системі запитуючої держави не є обов'язковою умовою дотримання статті 3 Конвенції запитуваною Договірною Державою. У будь-якому разі, взявши до уваги відповідні положення законодавства, ЄСПЛ не був переконаний у тому, що ув'язнення заявниці про систему права Мічигану було коректним. Як зазначено у Зводі законів Мічигану, умовно-дострокове звільнення ув'язненого здійснюється на розсуд комісії з умовно-дострокового звільнення. Хоча губернатор штату Мічиган справді мав широкі повноваження щодо помилювання, він не брав участі в процедурі умовно-дострокового звільнення. Відповідні положення законодавства також не наділяли губернатора повноваженнями скасувати надання ув'язненому умовно-дострокового звільнення. Апеляційне оскарження умовно-дострокового звільнення здійснюється у відповідному окружному суді. ЄСПЛ надалі знову наголосив, що заявник, який стверджує, що його екстрадиція ставить його під загрозу отримання покарання, яке становитиме нелюдське або таке, що принижує гідність, покарання, несе тягар доведення реальності такого ризику (*Sanchez-Sanchez v. United Kingdom* [GC]). У цій справі заявниця не виконала цього обов'язку. Висновок: заяву визнано неприйнятною [10].

До речі, в аспекті дипломатичних гарантій практичний інтерес становить досвід Канади. Так, Джоанна Гаррінгтон стверджує усталеність висновку про те, що екстрадиція – це більше, ніж просто процес, механізм або інструмент простої передачі розшукуваної особи іншій державі. Закон про екстрадицію також існує для захисту прав відповідної особи, причому як закон, так і договір визнають необхідність гарантій, щоб гарантувати, що особа не буде видана під тортури чи неприйнятні умови ув'язнення, які становлять нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, переслідування чи несправедливий суд у запитуючій країні. Прагнення забезпечити права особи на справедливе поводження та справедливий судовий розгляд підтримує використання умовної екстрадиції та отримання гарантій від держави, яка вимагає видачі особи. Однак це також передбачає зобов'язання здійснити змістовну та надійну оцінку закону та практики запитуючої держави, а також ретельну оцінку поточної ситуації з дотриманням прав людини в цій державі, включаючи її оцінку перед різними міжнародними процесами моніторингу прав людини, які зараз використовуються. Існує також необхідність включити чіткі вимоги щодо відвідування залів суду після передачі і в'язниці дипломатичним або консульським персоналом репрезентуючої держави, а також для надання звітів про хід судового розгляду запитуючою державою. Залучення міністра закордонних справ, персоналу та досвіду в цьому міністерстві, окрім укладення договору про екстрадицію, цілком може призвести до більш справедливого та, отже, ефективнішого

підходу до екстрадиції. Це також може заохочувати приділяти більшу увагу ризикам жорстокого поводження або несправедливого судового розгляду, які в минулому призводили до судових розглядів і затримок, хоча я вважаю, що мета швидкого розгляду екстрадиції, принаймні у спірних справах, залишається недосяжною. У будь-якому випадку головною та більш важливою метою є забезпечення того, щоб усі екстрадиції з Канади відповідали канадським правовим цінностям, як тим, які ми застосовуємо всередині країни, так і тим, які ми плануємо за кордоном, і це завдання найкраще поділяють міністри юстиції та закордонних справ [12]. *На нашу думку, з метою посилення спроможності України в прагненні стати членом ЄС під час такого роду екстрадицій, у тому числі при наданні дипломатичних гарантій, доцільно залучити міністрів юстиції та закордонних справ.*

Зауважимо, що критерії, які розглядає ЄСПЛ в аспекті дипломатичних гарантій, викладені в справі *Отман (Абу Катада) проти Сполученого Королівства (Othman (Abu Qatada) v. the United Kingdom)* (§§ 186–189). Так у § 189 рішення у справі *Отмана* зазначається, що найчастіше ЄСПЛ оцінить, по-перше, *якість наданих заповінь* і, по-друге, *чи можна на них покладатися з огляду на практику приймаючої держави*. При цьому ЄСПЛ братиме до уваги, зокрема, такі фактори:

(i) *чи були положення заповінь розкриті в Суді* (див. справи «*Ryabikin проти Росії*», № 8320/04, § 119, рішення від 19 червня 2008 року, та «*Muminov проти Росії*», № 42502/06, § 97, рішення від 11 грудня 2008 року; див. також рішення Комітету ООН проти катувань у справі «*Pelit*» (див. вище, пункт 150);

(ii) *чи є заповіння конкретизованими або ж загальними та розпливчастими* (див. справи «*Saad*»), згадана вище, «*Klein проти Росії*», № 24268/08, § 55, рішення від 1 квітня 2010 року; та «*Khaydarov проти Росії*», № 21055/09, § 111, рішення від 20 травня 2010 року);

(iii) *хто надав заповіння і чи є рішення цієї особи зобов'язальним для приймаючої держави* («*Shamayev та інші проти Грузії і Росії*», № 36378/02, § 344, ECHR 2005-III; «*Kordian проти Туреччини*», № 6575/06, ухвала щодо прийнятності від 4 липня 2006 року; та «*Salem проти Португалії*», № 26844/04, ухвала щодо прийнятності від 9 травня 2006 року; та, навпаки, «*Ben Khemais проти Італії*», № 246/07, § 59, рішення від 24 лютого 2009 року; «*Garayev проти Азербайджану*», № 53688/08, § 74, рішення від 10 червня 2010 року; «*Baysakov та інші проти України*», № 54131/08, § 51, рішення від 18 лютого 2010 року; та «*Soldatenko проти України*», № 2440/07, § 73, рішення від 23 жовтня 2008 року);

(iv) *якщо заповіння були надані центральним органом виконавчої влади приймаючої держави, чи можна очікувати їх дотримання органами місцевої влади* (див. згадану вище справу «*Chahal проти Сполученого Королівства*»), §§ 105-107);

(v) *чи стосуються заповіння поводження, яке є законним або незаконним у приймаючій державі* (див. справи «*Sirgiani проти Італії*», № 221142/07, ухвала щодо прийнятності від 30 березня 2010 року; «*Saoudi проти Іспанії*», № 22871/06, ухвала щодо прийнятності від 18 вересня 2006 року; «*Ismaili проти Німеччини*», № 58128/00, ухвала щодо прийнятності від 15 березня 2001 року; «*Nivette проти Франції*» (прийнятність), № 44190/98, ECHR 2001-VII; та «*Einhorn проти Франції*» (прийнятність), № 71555/01, ECHR 2001-XI; див. також рішення Верховного суду та Федерального суду Канади, відповідно, у справах «*Suresh*» та «*Lai Cheong Sing та Tsang Ming Na*» (див. вище, пункти 152 та 154);

(vi) *чи були вони надані державою-учасницею* (див. справи «*Chentiev та Ibragimov проти Словаччини*», №21022/08 та №51946/08, ухвала щодо прийнятності від 14 вересня 2010 року, та «*Gasayev проти Іспанії*»,

№ 48514/06, ухвала щодо прийнятності від 17 лютого 2009 року);

(vii) *тривалість та міцність двосторонніх стосунків між державою відправлення та державою призначення, включаючи репутацію приймаючої держави в дотриманні подібних заповідей* (див. справи «Babar Ahmad та інші», згадана вище, §§ 107–108, та «Al-Moayad проти Німеччини», № 35865/03, § 68, ухвала щодо прийнятності від 20 лютого 2007 року);

(viii) *чи можна об'єктивно перевірити дотримання заповідей шляхом дипломатичних або інших механізмів контролю, в тому числі шляхом забезпечення заявника безперешкодним доступом до адвокатів* (див. справи «Chentiev та Ibragimov» та «Gasayev», див., навпаки, справи «Ben Khemais», § 61, «Ryabikin», § 119, та «Kolesnik проти Росії», № 26876/08, § 73, рішення від 17 червня 2010 року; див. також рішення Комітету ООН проти катувань у справах «Agiza» та «Pelit» (вище, пункти 147-150) та рішення Комітету ООН з прав людини у справі «Mohammed Alzery» (вище, пункт 151);

(ix) *чи існує в приймаючій державі ефективна система захисту від катувань, а також чи готова вона співпрацювати з міжнародними механізмами контролю (в тому числі з міжнародними неурядовими правозахисними організаціями) та чи готова вона розслідувати заяви про катування та карати винних* (див. справи «Ben Khemais», §§ 59-60, згадана вище; «Soldatenko», § 73, згадана вище; та Koktysh проти України», № 43707/07, § 63, рішення від 10 грудня 2009 року);

(x) *чи подавався раніше заявник поганому поводженню в приймаючій державі* (див. згадану вище справу «Koktysh», § 64); та

(xi) *чи була надійність заповідей предметом перевірки в національних судах держави відправлення/держави-учасниці* (див. згадані вище справи «Gasayev»; «Babar Ahmad та інші», § 106; та «Al-Moayad», §§ 66(i) 69).

Принагідно зауважимо, що ст. 6 Конвенції не застосовується *ratione materiae* до провадження про екстрадицію (Mamatkulov и Askarov проти Туреччини (Mamatkulov and Askarov v. Turkey) [ВП], §§ 81(i) 83) [5].

Стосовно забезпечення заявника безперешкодним доступом до адвокатів, то зважаючи на масштабну цифровізацію кримінального процесу слід враховувати можливість дистанційної участі захисника в процедурі екстрадиції. Як цілком слушно зазначає Страсбурзький суд у своєму рішенні від 09.06.2022 р, у справі «Ксавер Лукас проти Франції», усвідомлюючи бум дематеріалізації правосуддя в державах-учасниках Конвенції і виклики, пов'язані з цим, ЄСПЛ переконаний, що цифрові технології можуть сприяти кращому відправленню правосуддя [13]. У зв'язку з цим, та особливо в умовах воєнного стану, в аспекті забезпечення безпеки життя та здоров'я учасників судового провадження, привертає увагу законопроект № 8219 від 23.11.2022 «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» (далі – законопроект № 8219) [14]. Законопроектом № 8219 пропонується доповнити ст. 336 КПК частинами 4-7 наступного змісту:

«4. Учасник кримінального провадження подає клопотання про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання. Копія клопотання в той самий строк надсилається іншим учасникам кримінального провадження.

5. Учасники кримінального провадження беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного цифрового підпису згідно з вимогами Положення про Єдину судову інфор-

маційно-телекомунікаційну систему та/або положень, що визначають порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

6. Ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку тощо несе учасник кримінального провадження, який подав відповідне клопотання. У випадку технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку в учасника, участь якого є обов'язковою, суд відкладає судовий розгляд. Якщо технічна неможливість участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку мають ознаки зловживання правом з метою затягування судового розгляду, суд своєю вмотивованою ухвалою може позбавити учасника права участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів у цьому кримінальному провадженні.

7. Суд може постановити ухвалу про участь учасника кримінального провадження у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду, визначеному судом. Допит свідка, потерпілого, спеціаліста може здійснюватися у судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду, визначеному судом».

В цілому підтримуючи законопроект, у тому числі в аспекті екстраполяції його положень стосовно захисника особи щодо якої розглядається питання екстрадиції, висловимо окремі зауваження. По-перше, враховуючи доволі короткі строки розгляду слідчим суддею скарг на рішення про екстрадицію слід передбачити, що захисник особи, стосовно якої розглядається питання про екстрадицію, подає клопотання про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду не пізніше ніж за день до судового засідання.

По-друге, з метою недопущення зловживання слідчим суддею своїми повноваженнями та, як наслідок, істотне обмеження або й взагалі позбавлення особи права на захист, а також з метою унеможливлення зловживанням повноваженнями стороною обвинувачення слід встановити, що *у разі технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку мають ознаки зловживання правом або повноваженнями з метою затягування судового розгляду, суд своєю вмотивованою ухвалою може позбавити учасника права участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів у цьому кримінальному провадженні лише після відповідного попередження*. У даній ухвалі мають бути чітко зазначено в чому саме полягало таке зловживання та доведено що технічна неможливість участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та/або переривання зв'язку є результатом виключно винної поведінки, наприклад, захисника особи стосовно якої розглядається питання про екстрадицію. Крім того означена ухвала слідчого судді про позбавлення учасника провадження права участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів у цьому кримінальному провадженні може бути оскаржена в апеляційному порядку.

І по-третє, слід погодитися із зауваженнями Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України щодо запропонованої у законопроекті № 8219 ч. 7 ст. 336 КПК, що неможливість прибуття свідка в судові засідання може бути зумовлена, наприклад, хворобою, поважним віком, інвалідністю або іншими поважними причинами. В такому випадку необов'язково, щоб допит такого свідка в режимі відеоконференції здій-

снювався саме з приміщення суду; не слід виключати і використання іншого приміщення (приміщення лікарні, у місцях позбавлення волі тощо) [15]. Тому пропонуємо у законопроекті № 8219 друге речення ч. 7 ст. 336 КПК викласти в такій редакції: «*Допит свідка, потерпілого, спеціаліста за клопотанням сторони або за ініціативою суду може здійснюватися у судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні, визначеному судом*».

Також звернімо увагу на п. 2.3.3 висновку КСУ у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України (далі – Конституції) Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут), де зазначено: «Відповідно до частини другої ст. 25 Конституції забороняється видача (екстрадиція) громадян України іншій державі. Тобто ця заборона стосується лише національної, а не міжнародної юрисдикції. Вона має на меті гарантувати неупередженість судового розгляду та справедливості і законності покарань для своїх громадян» [16]. Зауважимо, що на тепер ст. 124 Конституції в редакції Закону № 1401-VIII від 02.06.2016, який набрав чинності 30.06.2019 встановлено, що Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду. Однак, як вже наголошувалося в науковій літературі з прийняттям Закону № 2236-IX від 03.05.2022, яким доповнено КПК розділом IX2 (Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом), зроблено величезний крок у напрямку нормативного забезпечення реального співробітництва України із МКС [17].

Разом з тим, аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виділити низку й інших важливих аспектів, на котрі необхідно звернути увагу при вирішенні питання про екстрадицію.

1. *Стан здоров'я особи.* Відповідній проблематиці присвячено рішення «Хачатуров проти Вірменії» (заява № 59687/17). Громадянин Росії Сурен Хачатуров, колишній керівник державної установи, мешкав в Єревані, коли органи влади Вірменії ухвалили рішення про його екстрадицію до Росії. Там його підозрювали у вчиненні корупційних правопорушень. С.Хачатуров оскаржив таке рішення на підставі того, що екстрадиція і його перевезення могло скласти ризик для його здоров'я, оскільки мав серйозні проблеми через інсульт. Тож чоловік посилався на ст. 2 (право на життя), ст. 3 (заборона нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження), ст. 18 (застереження щодо застосування обмежень прав), ст. 34 (право на індивідуальне звернення) та ст. 38 (змагальний розгляд справи) Конвенції. Суд у Страсбурзі погодився, що у випадку екстрадиції заявника в Росію без належної оцінки його стану здоров'я органами влади Вірменії матиме місце порушення ст. 3 Конвенції.

У рішенні ЄСПЛ зазначено: «Ухвалюючи рішення про екстрадицію іноземця на його батьківщину, органи влади повинні враховувати стан здоров'я особи. Інакше адміністративний захід може бути розцінений як нелюдське поводження» [18]. Слід звернути увагу на декілька важливих моментів. По-перше, ЄСПЛ чітко вказав, що нелюдським поводженням буде вважатися не лише факт екстрадиції хворої особи, але й особи, котра має ризики отримати шкоду здоров'ю через екстрадицію, тобто під час вирішення відповідного питання, національні суди мають проаналізувати також ризики здоров'ю, котрі можуть виникнути у разі здійснення процедури видачі особи. По-друге, виходячи з практики ЄСПЛ у державі наявний позитивний обов'язок щодо медичного обстеження іноземця, перед ухваленням рішення про екстрадицію.

2. *Можливість реалізації права на отримання статусу біженця.* На перший погляд, може виникнути питання про те, до чого тут взагалі процес видачі особи в рамках міжнародного співробітництва? На це питання дається від-

повідь у рішенні ЄСПЛ «С.А. проти України». Заявник перебував у Київському слідчому ізоляторі за підозрою щодо вчинення кримінальних правопорушень, однак він був громадянином Таджикистану. Згодом уряд Таджикистану направив запит на видачу заявника у зв'язку з тим, що заявник підозрювався у вчиненні злочинів, пов'язаних з тероризмом.

С.А. зазначав, що він має достатні підстави вважати, що в країні-громадянства він буде підданий нелюдському поводженню через релігійні погляди. Заявник вирішив звернутися до українського уряду з заявою про надання статусу біженця в Україні. Через складність та формалізм процедури, незацікавленість органів державної влади, заявник не зміг реалізувати своє право. Суд підкреслив, що отримавши право на статус біженця, він міг би розраховувати на ретельне дослідження обставин та умов перебування у разі видачі його до Таджикистану, відповідно до вимог Конвенції про статус біженців [19]. Тобто наявний позитивний обов'язок держави щодо забезпечення повноцінної та реальної можливості отримати статус біженця.

3. *Гарантії з боку держави.* Цього питання ми вже вище торкнулися, однак тут згадаємо ще рішення ЄСПЛ у справі «Невітте проти Франції». Заявник, громадянин США, якого підозрювали у вбивстві своєї подруги, заявив, зокрема, що його екстрадиція до США буде порушенням ст. 3 Конвенції, оскільки він може бути засудженим до довічного ув'язнення без можливості дострокового звільнення.

ЄСПЛ визнав заяву неприйнятною, оскільки вона була явно необґрунтованою. Відзначаючи, зокрема, що окружний прокурор Сакраменто пообіцяв під присягою, що, незалежно від обставин, штат Каліфорнія не буде застосовувати смертну кару або засудження до довічного ув'язнення без будь-якої можливості дострокового звільнення, суд встановив, що запевнення, отримані французьким урядом були такими, що нівелюють небезпеку довічного засудження заявника до позбавлення волі без можливості дострокового звільнення. Тому його екстрадиція не може наражати його на серйозний ризик поводження чи покарання, заборонених ст. 3 Конвенції [20]. Схожий висновок зробив ЄСПЛ у справі Калум проти Італії.

Роблячи невеликий підсумок, зауважимо, що у цьому контексті ЄСПЛ вказав на критерії надійності, достатності на пропорційності гарантії з боку держави, в яку екстрадують особу.

4. *Враховання пропорційності покарання.* У рішеннях Харкінс і Евардс проти Сполученого Королівства і Бабар Ахмад та інші проти Сполученого Королівства ЄСПЛ вказав на те, що країнам при екстрадиції варто враховувати пропорційність покарання держави, до якої екстрадують.

Заявників звинувачували у тероризмі. ЄСПЛ вказав: «Зокрема, було зазначено, що немає впевненості в тому, що заявники будуть засуджені або засуджені до довічного ув'язнення. Однак навіть якщо таке покарання буде застосовано до заявників, враховуючи тяжкість їхніх звинувачень, Суд не вважав, що вони будуть грубими непропорційний» [21], [22].

Враховуючи вище вказані позиції, доходимо висновку про те, що в національному законодавстві має бути передбачена дискреція суду при вирішенні справ про екстрадицію, в аспекті визначення пропорційності покарання, що може бути призначено запитаною державою, зі ступенем тяжкості кримінального правопорушення, в якому підозрюється або за вчинення якого засуджена особа.

5. *Різниця в розмірі покарань у країнах не є грубою непропорційністю під час здійснення екстрадиції.* Таке твердження висловив ЄСПЛ у рішенні Чаловскіс проти Латвії. Справа стосувалася арешту та тримання під вартою заявника в очікуванні екстрадиції, а також дозволу на його екстрадицію до США для судового переслідування за звинуваченням у причетності до правопорушень,

пов'язаних із кіберзлочинністю. Заявник стверджував, зокрема, що, якщо він буде екстрадований з Латвії, він ризикував би бути підданим тортурам і отримати непропорційне ув'язнення.

ЄСПЛ постановив, що порушення ст. 3 Конвенції не було, стосовно дозволу на екстрадицію заявника до США, встановивши, що він не буде наражатися на реальний ризик жорстокого поводження, якщо його екстрадують до США через те, що його звинувачують у злочинах, пов'язаних із кіберзлочинністю. Щодо твердження заявника про те, що його покарання у США буде значно вищим, ніж у Латвії, Суд зазначив, що цього порівняння недостатньо, щоб встановити «грубу непропорційність» [23].

З вище наведених обставин рішення доходимо важливого висновку, що національні суди, вирішуючи питання екстрадиції не достатньо покладаються лише на порівняння мір покарання за інкриміноване правопорушення у країні перебування та країні запитувача, оскільки встановлення такого покарання є елементом суверенної волі держави і не порушує прав екстрадованого.

6. *Мають бути наявними та реальними механізми дострокового звільнення.* У цьому випадку слід згадати рішення ЄСПЛ у справі «Трабелсі проти Бельгії». Ця справа стосувалася екстрадиції, яка була здійснена до США, де він переслідувався за звинуваченням у терористичній діяльності і йому загрожувало довічне ув'язнення.

Заявник скаржився, що його екстрадиція до США піддасть його поводженню, несумісному зі ст. 3 Конвенції. З цього приводу він стверджував, що деякі правопорушення, за вчинення яких було дозволено його екстрадицію, передбачали максимальне покарання – тюремне ув'язнення, яке де-факто не підлягало скороченню, і якщо його засудять, його намагання умовно-достроково звільнитися не мають жодної перспективи.

ЄСПЛ вважав, що довічне ув'язнення, яке загрожує заявнику у США не можна було скоротити, оскільки законодавство США не передбачало відповідного механізму для перегляду такого виду вироку, відповідно його екстрадиція до США становила порушення ст. 3 Конвенції.

ЄСПЛ зокрема наголосив, що призначення покарання у виді довічного ув'язнення дорослому правопорушнику саме по собі не було заборонено жодним положенням Конвенції, за умови, що це таке покарання є пропорційним. Для сумісності зі ст. 3 Конвенції такий вирок не повинен бути незмінним *de jure* і *de facto*. Оцінивши цю вимогу, ЄСПЛ повинен був з'ясувати, чи можна говорити про довічне ув'язнення з перспективою звільнення та чи передбачає національне законодавство таку можливість перегляду довічного позбавлення волі з метою його заміни, пом'якшення, припинення або умовно-дострокове звільнення ув'язненого [24].

Справа «Філіп Харкінс проти Сполученого Королівства» стосувалася екстрадиції британського громадянина до США щоб той постав перед судом за вбивство першого ступеня. Заявник скаржився, що його екстрадиція до США порушить ст. 3 і 6 (право на справедливий суд) Конвенції, оскільки в разі визнання винним у Флориді йому загрозуватиме обов'язкове покарання у вигляді довічного позбавлення волі без права на застосування дострокового звільнення від відбування покарання. Це вже другий раз, коли заявник звертається до ЄСПЛ щодо своєї екстрадиції. У 2012 році у рішенні по справі «Харкінса та Едвардса» ЄСПЛ визнав, що його екстрадиція не порушує ст. 3 Конвенції. Проте заявник не був екстрадований, і після подальших рішень ЄСПЛ у справах «Вінтер та інші» та «Трабелсі» він стверджував у національних судах, що розвиток прецедентної практики ЄСПЛ за ст. 3 Конвенції щодо довічного позбавлення волі без можливості застосування дострокового звільнення від відбування покарання був таким, що вимагає відновлення провадження у справі. Суди Великої Британії відмовилися

відновити провадження, і в цій другій заяві до ЄСПЛ заявник, посиляючись на нещодавню прецедентну практику, знову поскаржився, що його екстрадиція порушить його права за ст. 3 Конвенції.

Велика палата ЄСПЛ в своєму рішенні від 10.06.2017 р. у цій справі визнала обидві скарги неприйнятними. Спочатку ЄСПЛ постановив, що скарги заявника за ст. 3 Конвенції мають бути визнані неприйнятними, оскільки вони «по суті такі ж» (у значенні ст. 35 § 2 (b) Конвенції), що й скарга за ст. 3 Конвенції, яку розглядав ЄСПЛ у 2012 р. Прийшовши до такого висновку, Велика Палата відхилила аргумент заявника про те, що розвиток його прецедентної практики у справах «Вінтера та інших» і «Трабелсі» може становити «нову відповідну інформацію» для цілей ст. 35 § 2 (b) Конвенції. Встановлення іншого означало б підірвати принцип правової визначеності та підірвати довіру та авторитет рішень ЄСПЛ. Стосовно скарги заявника за ст. 6 Конвенції Велика Палата дійшла висновку, що факти справи не виявляють жодного ризику того, що заявник постраждає від *кричущої відмови у правосудді*. Велика Палата також вирішила, що тимчасовий захід (згідно з правилом 39 Регламенту ЄСПЛ), який вказує уряду Сполученого Королівства на призупинення екстрадиції заявника, має бути скасовано [11].

Стосовно *кричущої відмови у правосудді* зауважимо наступне. Право на справедливий розгляд кримінальних справ, закріплене у статті 6 Конвенції, йдеться у рішенні по вже згадуваній справі «Філіп Харкінс проти Сполученого Королівства», посідає визначне місце у демократичному суспільстві. Отже, він не виключає, що в особливих випадках, в обставинах, коли людина, яка ховається від правосуддя, стикається або може зіткнутися з відмовою у справедливому розгляді справи в країні, яка домагається її видачі, рішення про екстрадицію може порушити питання про порушення ст. 6 Конвенції. Однак у прецедентній практиці ЄСПЛ термін «відмова у правосудді» є синонімом судового розгляду, який явно суперечить положенням статті 6 Конвенції або закріпленим у ній принципам.

Незважаючи на те, що від ЄСПЛ поки що не вимагалось дати цьому терміну більш точну визначення, він, проте, вказував, що деякі форми несправедливості можуть являти собою «відмову в правосудді». До таких форм належать винесення обвинувального вироку за відсутності обвинуваченого, коли згодом немає можливості заново розглянути обвинувачення по суті, судовий розгляд спрошеного характеру при повному зневажанні прав захисту, утримання під вартою без будь-якої можливості того, щоб питання про його законність було розглянуто незалежним та неупередженим судом, навмисна та систематична відмова надати адвоката, особливо людині, яка перебуває під вартою в чужій країні, а також використання у кримінальному процесі показань обвинуваченої або третьої особи, отриманих із застосуванням тортур на порушення ст. 3 Конвенції.

Отже, «кричуща відмова у правосудді» – це суворий критерій несправедливості, і цей критерій виходить за межі простого порушення або відсутності гарантій під час судового розгляду, який, якби він відбувався в державі-учасниці, міг би призвести до порушення ст. 6 Конвенції. *Порушення принципів справедливого розгляду справи, яке гарантується ст. 6 Конвенції, має бути настільки серйозним, щоб перекреслити права, гарантовані цією статтею Конвенції, або позбавити їх самої суті.*

При визначенні того, чи дотримано цього суворого критерію несправедливості чи ні, на думку ЄСПЛ, повинні застосовуватися той самий стандарт і тягар доказування, що й у справах про екстрадиції за ст. 3 Конвенції. Отже, наводити докази, здатні підтвердити наявність суттєвих підстав вважати, що у разі вислання з держави-учасниці заявнику загрозуватиме реальна небезпека зіткну-

тися з явною відмовою у правосудді, повинен сам заявник. Якщо ж такі докази подано, усувати будь-які сумніви, що виникли у зв'язку з цим, повинна держава-відповідач [25].

Роблячи проміжне узагальнення, зауважимо, що суд, дотримуючись *принципів справедливого розгляду справи, яке гарантується ст. 6 Конвенції*, повинен не просто встановити пропорційність покарання у вигляді довічного позбавлення волі під час вирішення питання екстрадиції, але й питання чи наявна у екстрадованого у майбутньому перспектива заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на менш сурове покарання, на перегляд покарання або на застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

Доречним буде нагадати, що Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX (далі – Закон № 2690-IX), який зокрема було прийнято й на виконання рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України (№ 2)» від 12 березня 2019 року, передбачено застосування умовно-дострокового звільнення до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі у разі заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на певний строк [26]. Як ми вже зазначали вище, відповідно до ст. 82 Кримінального кодексу України покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінено на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання (ч. 5). Отже відповідні уповноважені органи України у разі вирішення питання про передачу Україні правопорушника, якому в Україні загрожує покарання у виді довічного позбавлення волі вправі можуть посилатися на положення Закону № 2690-IX в обґрунтування, що таке покарання відповідає вимогам статті 3 Конвенції за критеріями, які містяться у вище наведеній практиці ЄСПЛ.

У разі ж, коли сторона захисту під час розгляду слідчим суддею скарги на рішення про видачу особи (екстрадицію) посилатиметься на кричущу відмову у правосудді, як на підставу для скасування рішення про видачу (екстрадицію), то вона має надати докази здатні підтвердити наявність суттєвих підстав вважати, що у разі вислання з держави-учасниці заявнику загрожуватиме реальна небезпека зіткнутися з явною відмовою у правосудді. На підтвердження цього особою, стосовно якої прийняте рішення про екстрадицію, її захисником чи законним представником можуть бути наведені докази, що в запитуючій державі до якої має бути здійснено фактичну передачу такої особи, ухвалення обвинувального вироку відбувається за відсутності обвинуваченого, коли згодом немає можливості знову розглянути обвинувачення по суті; здійснюватиметься спрощений судовий розгляд при повному зневажанні прав захисту; особа буде триматися під вартою без будь-якої можливості того, щоб питання про законність такого ув'язнення було розглянуто незалежним та неупередженим судом; існує практика навмисної та систематичної відмови в наданні адвоката, особливо людині, яка перебуває під вартою в чужій країні, або у кримінальному процесі цієї країни використовуються показання обвинуваченої або третьої особи, отримані із застосуванням тортур на порушення ст. 3 Конвенції. Якщо ж такі докази подано, усувати будь-які сумніви, що виникли у зв'язку з цим, повинен в судовому засіданні прокурор. В свою чергу суд не вправі зловживати своїми повноваженнями та ігнорувати наведені стороною захисту обставини, а має ретельно розглянути наведені факти та оцінити докази.

Варто також звернути увагу на національну судову практику. Цікавою є постановка Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у справі

№ 757/23964/20-к. Справа стосувалася екстрадиції особи до російської федерації у 2021 році. Що стосується переваги зобов'язань за міжнародними договорами України, то колегія суддів ККС ВС зазначила таке. Під час прийняття рішення про можливість екстрадиції може виникнути конфлікт зобов'язань, передбачених різними міжнародними конвенціями. Заборона на видачу особи за міжнародним правом щодо біженців і прав людини має переважну силу перед зобов'язанням провести екстрадицію. При цьому пріоритет зобов'язань з прав людини не залежить від наявності конкретних положень про це в договорі, яким установлюється зобов'язання про екстрадицію. Перевага цих зобов'язань перед зобов'язаннями за договорами про екстрадицію зумовлена їхньою правовою природою і місцем в ієрархії міжнародного правопорядку.

На відміну від договорів, що створюють винятково суб'єктивні взаємні права та обов'язки між Державами, акти з прав людини і захисту біженців установлюють особливий правопорядок, що включає об'єктивні зобов'язання захищати права людини.

Щодо реалізації принципу невислання колегія суддів ККС ВС зазначила, що підстав уважати, що суд апеляційної інстанції допустив неправильне застосування норм міжнародних договорів України у сфері визнання особи біженцем, особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, а також встановлення правового статусу біженців та осіб, які потребують додаткового захисту і яким надано тимчасовий захист в Україні, а також порядку отримання притулку, немає [27].

На думку авторів, відповідне рішення є законним та таким, що не порушує права людини. Слід зауважити, що зараз питання екстрадиції не є надзвичайно гострим, однак, урахувавши останні довоєнні тенденції у політичній царині, відповідна практика буде значно ширшою та нагальнішою.

Підсумовуючи цю частину дослідження зацентруємо увагу, що під час вирішення питання про дозвіл на екстрадицію суди мають враховувати наступні важливі фактори:

1. Стан здоров'я особи. Суд має враховувати як поточний стан здоров'я особи, так і можливі наслідки здоров'ю у разі екстрадиції.

2. Можливість отримати статус біженця. Має бути наявна повноцінна та ефективна процедура надання статусу біженця потенційно екстрадованій особі, у разі відсутності такої можливості, суд зобов'язаний відмовити в питанні екстрадиції особи.

3. Гарантії з боку запитуваної держави. Суд має детально дослідити гарантії з боку запитуваної держави, дійти висновку, що вони достатні, необхідні та будуть дійсно реалізовані. В іншому випадку це вагома підстава у відмові в екстрадиції.

4. Пропорційність покарання. Хоча і встановлення меж покарання є суверенною волею кожної держави окремо, однак у разі наявності вже призначеного покарання, національні суди мають дослідити наскільки пропорційне покарання, що було призначено запитуваною державою.

5. Наявність механізмів умовно-дострокового звільнення або зміни покарання. Національний суд повинен проаналізувати законодавство запитуваної держави на наявність реального та діючого механізму в запитуваній державі щодо умовно-дострокового звільнення, зміни покарання або його зменшення. У разі відсутності такого механізму суд зобов'язаний відмовити у задоволенні заяви про екстрадицію.

Питання довічного позбавлення волі. Відповідно ч.1 ст. 64 Кримінального кодексу України (далі – КК України) довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк [8].

Аналіз релевантної практики ЄСПЛ дає підстави дійти таких висновків.

1. *Мають бути дієві та варіаційні можливості вимагання умовно-дострокового звільнення.* ЄСПЛ у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» висловив відповідне твердження.

Трьом заявникам у цій справі було призначено довічне покарання, тобто вони не могли бути звільненими інакше, як на розсуд міністра юстиції, який і буде ухвалювати відповідне рішення з міркувань співчуття (наприклад, у разі невиліковної хвороби або серйозної непрацездатності). Вони скаржилися, що їх довічне ув'язнення було нелюдським і принизливим поводженням, оскільки вони не мали надії на звільнення.

Велика Палата постановила, що мало місце порушення ст. 3 Конвенції встановивши, що вимоги цього положення не були дотримані по відношенню до будь-якого з трьох заявників. Суд розглянув, зокрема, процедуру довічного ув'язнення. Щоб вона відповідала ст. 3 Конвенції, вона повинна бути скороченою, або, іншими словами, повинна бути перспектива звільнення ув'язненого та можливістю перегляду вироку.

У справі заявників Суд зазначив, що національне законодавство щодо повноважень міністра юстиції звільнити особу від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі було незрозумілим [28].

З вище наведеним висновком ЄСПЛ неможливо не погодитися, оскільки покладення обов'язків щодо вирішення питання про умовно-дострокове звільнення осіб, котрі засуджені до довічного позбавлення волі, на одну посадову особу, без визначення кола повноважень, підстав та процедур є незрозумілим та таким, що порушує Конвенцію.

Законодавчій же гілці влади країн-учасниць Конвенції відповідне рішення вказує на необхідність впровадження такого законодавства, що буде: а) диференціювати коло суб'єктів, котрі будуть приймати рішення про умовно-дострокове звільнення осіб, котрі засуджені до довічного позбавлення волі; б) зробити чіткий перелік підстав та процедурних механізмів, які необхідні для прийняття рішення про умовно-дострокове звільнення осіб, котрі засуджені до довічного позбавлення волі.

Схожу позицію виклав ЄСПЛ у справі «Оджалан проти Туреччини № 2». ЄСПЛ зазначив, що за відсутності будь-якого механізму перегляду – довічне ув'язнення є покаранням, яке не підлягало скороченню, і становило нелюдське поводження. Суд зазначив, що згідно з турецьким законодавством президент Республіки мав право наказати звільнити довічно ув'язнену особу похилого віку або хворого, однак це було звільнення з міркувань співчуття, що відмінне від поняття «перспектива» звільнення [29].

2. *Впровадження права на реабілітацію.* Конвенція з прав людини прямо не визначає відповідне право людини, однак ЄСПЛ, тлумачачи ст. 3 Конвенції, визнає таке право. Відповідна думка висвітлена у рішенні «Харакчів і Толумов проти Болгарії». ЄСПЛ зазначив: «Крім того, хоча за Конвенцією не передбачено права на реабілітацію, державні органи зобов'язані надавати довічно ув'язненим шанс, яким би віддаленим він не був, щоб колись повернути собі свободу. Відповідний шанс має справжнім і відчутним, ув'язненим необхідно було дати належну можливість реабілітуватися. У цьому контексті, хоча держава мала багато можливостей для маневру для вирішення таких питань, як режим та умови утримання довічного ув'язненого, відповідні моменти не можна розглядати байдуже [30].

Проаналізоване рішення є надзвичайно важливим для органів законодавчої влади країн-учасниць Конвенції. *По-перше, вказується на обов'язкову наявність у законодавстві країн закону про реабілітацію. Прийняття відповідного нормативно-правового акту не є дискреційним*

повноваженням держави, а є позитивним зобов'язанням для додержання прав людини. По-друге, має бути чітка регламентація мінімальних умов для утримання ув'язнених. Такі нормативи мають бути встановлені саме на законодавчому рівні та мають відповідати стандартам прав людини, що також не є питанням дискреції, а є питанням позитивного обов'язку.

3. *Наявність особливого режиму тримання певних категорій ув'язнених.* Всі ми чудово розуміємо, що кожна людина є індивідуальною за своєю природою та потребує задоволення певного кола потреба. Під час перебування у в'язниці об'єктивно неможливо врахувати всі потреби, однак найбільш загальні слід врахувати. У рішенні «Мюррей проти Нідерландів» ЄСПЛ визнав порушенням ст. 3 Конвенції через відсутність особливого режиму тримання засуджених з психічними розладами [31].

На нашу думку, законодавець повинен наступним чином унормувати диференціацію умов як для засуджених до довічного позбавлення волі, так і для інших засуджених, для дотримання прав людини кримінально-виконавчою системою. Вбачається поділ на наступні категорії:

1. Засуджені без особливих потреб. До цієї категорії можна віднести засуджених, котрі є звичайними людьми без особливих потреб.

2. Засуджені з особливими потребами:

а) засуджені, що мають психічні розлади зі здоров'ям. Їх також можна умовно поділити на 2 підгрупи: і) засуджені, що мають психічні розлади та становлять небезпеку для інших; ii) засуджені, що мають психічні розлади, однак не становлять небезпеку для інших;

б) засуджені, що хворі на невиліковні хвороби. Відповідна категорія засуджених має особливі потреби та їм необхідні певні особливі умови. Засуджені, що хворі на невиліковні хвороби також можна умовно поділити на 2 підгрупи: і) засуджені, що хворі на невиліковні хвороби, викликані вірусними інфекціями; ii) засуджені, що хворі на невиліковні хвороби без особливих джерел зараження;

в) засуджені, що мають інші розумові вади. Така категорія засуджених потребує особливих умов утримання, які максимально мінімізують їх ризики для життя та нівелюють самокаліцтво.

4. *Необхідність додержання принципу розумності строків, які фактично мають сплинути перш ніж до особи буде застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.* У рішенні «Т.П. та А.Т. проти Угорщини» міститься відповідна правова позиція ЄСПЛ.

Справа стосувалася нового законодавства, прийнятого в Угорщині в 2015 році щодо перегляду вироків про довічне позбавлення волі. Заявники стверджували, що незважаючи на нове законодавство, яке запровадило автоматичний перегляд довічних ув'язнень – через обов'язкове помилування, процедура розпочиналася після 40 років відбуття покарання, їхні вирoki залишалися нелюдськими та такими, що принижують гідність, оскільки вони не мали надії на звільнення.

Суд постановив, що мало місце порушення ст. 3 Конвенції. Це виразилося зокрема в тому, що ув'язнений змушений чекати 40 років, перш ніж він або вона зможе очікувати на умовно-дострокове звільнення [32].

Відповідне рішення вказує на імперативну необхідність наявності у правовому полі розумного строку, після якого можливий перегляд рішення про умовно-дострокове звільнення. Строк має бути й таким, що дає реальні перспективи в майбутньому отримати свободу.

Нагадаємо, що в Україні спочатку засудженому, який відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання, покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінене на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років. (ч. 5 ст. 82 КК). А лише потім відповідно до ч. 6 ст. 82 КК до осіб, яким покарання у виді довічного позбавлення волі замінене

більш м'яким, може бути застосоване умовно-дostroкове звільнення за правилами, передбаченими статтею 81 КК.

Підбиваючи підсумки зауважимо, що основними проблемами на думку ЄСПЛ в національних законодавствах країн-учасниць Конвенції у сфері довічного позбавлення волі є наступні: 1) недодержання принципу розумності строків при вирішенні питання про умовно-дostroкове звільнення; 2) неефективність засобів звільнення; 3) відсутність права на реабілітацію; 4) відсутність особливих умов тримання певних категорій засуджених в установах виконання покарань.

Вважаємо за необхідне також звернутися до національної судової практики. В першу чергу, нас цікавить рішення другого сенату КСУ у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції (конституційності) ч. 1 ст. 81, ч. 1 ст. 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції (конституційності) ч. 1 ст. 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції (конституційності) ч. 1 ст. 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особи, караній на довічне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 року, №№ 6-р(П)/2021. Відповідна справа також отримала назву «справа довічників».

На думку авторів, необхідно виділити наступні важливі думки рішення.

По-перше, слід звернути увагу на досить влучне формулювання КСУ: «Людина є скарбом Природи, звідки й походять притаманні людині за народженням права і свободи, тобто ті, що природні» [33]. На думку авторів, наявність такого формулювання вказує на розвиток людиноцентристської конституційної доктрини, що відповідає стандартам ЄКПЛ.

По-друге, в аспекті розгляду цієї справи КСУ зазначає, що право на повагу до гідності людини має безумовний характер; у міжнародному публічному праві це виражено через загальновізанту формулу – *jus cogens* (імперативна норма), яка категорично забороняє всі форми нелюдських або таких, що принижують гідність, поведень або покарань. Отже, приписи ст. 3, ч. 1 та 2 ст. 28 Конституції становлять імператив для держави щодо забезпечення юридичних гарантій володіти гідністю, властивою кожній людині від народження. Цей імператив поширюється на ставлення держави до осіб, засуджених до обмеження або позбавлення волі. Відповідно до частини третьої статті 63 Конституції засуджені особи користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, що їх визначено законом і встановлено за вироком суду. Хоча засудження особи, яка вчинила протиправне діяння, до відбування покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі неминуче матиме наслідком обмеження її права на свободу і недоторканність, це не означає, що державі дозволено посягати на людську гідність, обмежувати її або перерахувати.

По-третє, КСУ зазначає, що у випадку призначення судом покарання шляхом позбавлення волі винуватої особи, зокрема й засудження її до довічного позбавлення волі, постає позитивний обов'язок держави сприяти в підготовленні такої особи до її можливої реінтеграції в суспільство (соціальної реабілітації) виходячи з того, що перед державою повсякчас стоїть вимога забезпечити кожного жителя, що дозволяти б вести повноцінний спосіб життя у вільному суспільстві. В аспекті розгляду цієї справи є підстави стверджувати, що виправлення та соціальна реабілітація – як складові елементи мети будь-якого кримінального покарання – є правом особи, котру засуджено до довічного позбавлення волі [33].

По-четверте, незастосовність до осіб, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі, інсти-

туту умовно-дostroкового звільнення від відбування такого покарання, який унормовано статтею 81 Кодексу, та/або інституту заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, як його передбачено в статті 82 Кодексу, в системному зв'язку з іншими приписами Кодексу, якими врегульовано питання покарання довічним позбавленням волі, свідчить про відсутність будь-якої перспективи звільнення таких осіб. У контексті українського законодавства такий вид покарання, як довічне позбавлення волі, має наслідком довічне виключення особи з суспільства, що має суто каральну функцію [33].

Також хочемо звернути увагу на перше та прецедентне рішення суду загальної юрисдикції. Таким рішенням є ухвала Роменського міськрайонний суд Сумської області від 02 березня 2023 року у справі № 585/3345/22. В Україні вперше замінив довічне позбавлення волі чоловіку на строк 15 років, на підставі прийнятих змін у ст. 82 КК України. У рішенні зазначено: «Ураховуючи дані обставини, особу засудженого, а також те, що поведінка ОСОБА7 є сумлінною, внаслідок чого він довів, що він став на шлях виправлення, станом на 02.03.2023 року відбув 16 років 10 місяців 10 днів призначеного судом покарання, колегія суддів приходить до висновку, що особа засудженого настільки змінилась, що йому можливо замінити покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі строком на 15 років, надавши йому шанс протягом наступних 15 років довести, що він перестав бути суспільно-небезпечним і його подальше утримання в умовах ізоляції від суспільства не є доцільним» [34].

Звертаємо увагу, що відповідний механізм в Україні діє наступним чином: спочатку довічне ув'язнення змінюється на позбавлення волі на строк 15 років. Наступним кроком є застосування механізму умовно-дostroкового звільнення. На нашу думку, такий механізм є занадто складним та потребує спрощення, оскільки таким чином порушується ст.3 та 6 Конвенції (особа не має достатніх гарантій на умовно-дostroкове звільнення, може бути наявна кричуще відмова у здійсненні правосуддя).

Висновки. Підсумовуючи викладене, вважаємо за необхідне зробити наступні висновки. Стосовно екстрадиції. По-перше, мають бути наявні достатні гарантії з боку держави-запитувачки. Європейський суд з прав людини часто зауважував у своїй прецедентній практиці про важливість відповідних дипломатичних гарантій. Також враховуються положення Віденської конвенції про право міжнародних договорів. По-друге, держава, що екстрадує, повинна враховувати та дослідити законодавство держави-запитувачки на предмет реальності зміни покарання або умовно-дostroкового звільнення. В законі повинні бути передбачені чіткі дискреційні повноваження суду в цьому питанні. По-третє, під час екстрадиції повинні бути враховані також процесуальні гарантії в аспекті строків у відповідному кримінальному провадженні. По-четверте, окрім норм права держави-запитувачки, суд держави, що екстрадує, повинен дослідити стан здоров'я обвинуваченого та наслідки для нього внаслідок екстрадиції, переглянути наявність реальної можливості та підстав надання політичного притулку в державі, що екстрадує, а також звернути увагу на наслідки для прав особи, у разі екстрадиції.

Щодо довічного позбавлення волі, автори вбачають можливість окреслити наступні проблеми. По-перше, мають бути дієві та варіаційні можливості у засудженого звертатися з клопотанням про застосування умовно-дostroкового звільнення. По-друге, має бути на законодавчому рівні встановлена процедура реабілітації засуджених. По-третє, має бути диференціація умов засуджених, залежно від їх особистих потреб. По-четверте, необхідність додержання принципу розумності строків, які фактично мають сплинути перш ніж до особи буде застосовано умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bundesverfassungsgericht. Beschluss vom 15. Februar 2023. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2023/02/rk20230215_2bvr200922.html
2. Judgment of the Court EU (Grand Chamber) 31 January 2023. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=269942&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1706766>
3. Asif Efrat, Abraham L Newman. Defending core values: Human rights and the extradition of fugitives. *Journal of Peace Research*. 2020, Vol. 57(4). P. 581–596.
4. Saroj Chhabra. EXTRADITION AND HUMAN RIGHTS IMPLICATIONS. June 2019. P. 9–10. URL: https://www.researchgate.net/publication/333844123_EXTRADITION_AND_HUMAN_RIGHTS_IMPLICATIONS
5. Посібник з прецедентного права Конвенції – Імміграція Переклад з англійської мови та опрацювання: Олександр Дроздов та Олена Дроздова. 31 серпня 2019. С. 23-25. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/files/Posybnuk%20ESPL_Immigratsiya%2024022020.pdf
6. Jeffrey Ian Ross. Moving Beyond Soering: U.S. Prison Conditions as an Argument Against Extradition to the United States. *International Criminal Justice Review* 2011. 21(2). P. 156–168.
7. Pietro Pustorino, Marta Sabino. Passive Extradition: The Corte di Cassazione Rules on the Need to Verify whether, Especially in Time of War, Detention Conditions and Punishments in the Requesting State May Violate Fundamental Human Rights, also Taking into Consideration the Health Status of the Individual. The Italian review of international and comparative law (2022). P. 1–14. URL: https://brill.com/view/journals/irc/2/2/article-p428_011.xml
8. Hutchinson v. the United Kingdom [GC]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170347>
9. Paul Arnell. The Universality of Human Rights in UK Extradition Law. *Transnational Criminal Law Review* (2022) 1(1) P. 68. URL: <https://ojs.uwindsor.ca/index.php/nlj/article/view/7481/5435>
10. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (серпень – грудень 2022 року). Рішення за період із 01.08.2022 по 31.12.2022 / Відп. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, П. Ш. Бабанли. Київ, 2022. С. 20–22 URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_ESPL_08_12_2022.pdf
11. Factsheet – Extradition and life imprisonment. November 2022. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Extradition_life_sentence_ENG.pdf
12. Joanna Harrington. Expanding the Role for the Minister of Foreign Affairs in a World of Conditional Extradition. The Universality of Human Rights in UK Extradition Law. *Transnational Criminal Law Review* (2022) 1(1) P. 51. URL: <https://ojs.uwindsor.ca/index.php/nlj/article/view/7480/5434>
13. CASE OF XAVIER LUCAS v. FRANCE. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217931>
14. Законопроект № 8219 від 23.11.2022 «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40876>
15. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України до законопроекту № 8219 від 23.11.2022 «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1575104>
16. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року N 3-в/2001 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>
17. Олександр Дроздов, Олена Дроздова, Михайло Карпенко, Володимир Зуєв. Співробітництво із Міжнародним кримінальним судом: організаційні, юридичні та кримінальні процесуальні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 484–492. URL: http://lsej.org.ua/8_2022/110.pdf
18. Рішення Європейського суду з прав людини «Хачатуров проти Вірменії» (заява № 59687/17) URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-xachaturov-proti-vmeni/>
19. Рішення Європейського суду з прав людини «С.А. проти України» від 24.02.2022 року URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO01593>
20. Рішення Європейського суду з прав людини «Невітте проти Франції» від 03.07.2001 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-23082%22>
21. Рішення Європейського суду з прав людини «Харкінс і Евардс» проти Сполученого Королівства від 17.01.2012 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22003-3808760-4365595%22>
22. Рішення Європейського суду з прав людини «Бабар Амад та інші проти Сполученого Королівства» від 10.04.2012 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22003-3906939-4510631%22>
23. Рішення Європейського суду з прав людини «Чалковські проти Латвії» від 26.04.2014 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-pres#%22itemid%22:%22003-4832292-5894912%22>
24. Рішення Європейського суду з прав людини «Трабелсі проти Бельгії» від 04.09.14 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:%22003-4857437-5932276%22>
25. Phillip HARKINS against the United Kingdom. DECISION European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175502>
26. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n447>
27. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у справі № 757/23964/20-к від 27 травня 2021 року URL: [https://protocol.ua/ru/zaborona_na_vidachu_osobi_za_mignarodnim_pravom_shchodo_bigentsiv_i_prav_lyudini_mae_perevagnu_silu_pered_zobov_yazanniam_provesti_ekstraditsiyu_\(vs_kks_sprava_757_23964_20_k_vid_27_05_2021_r_\)](https://protocol.ua/ru/zaborona_na_vidachu_osobi_za_mignarodnim_pravom_shchodo_bigentsiv_i_prav_lyudini_mae_perevagnu_silu_pered_zobov_yazanniam_provesti_ekstraditsiyu_(vs_kks_sprava_757_23964_20_k_vid_27_05_2021_r_))
28. Рішення Європейського суду з прав людини «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» від 09.07.2013 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22003-4429521-5325447%22>
29. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Оджалан проти Туреччини №2» від 18.03.2014 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:%22003-4703714-5709561%22>
30. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Харакчів і Толумов проти Болгарії» від 08.07.2014 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:%22003-4815714-5871896%22>
31. Рішення Європейського суду з прав людини «Мюррей проти Нідерландів» від 26.04.2016 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:%22003-5358647-6688636%22>
32. Рішення Європейського суду з прав людини «Т.П. та А.Т. проти Угорщини» від 04.10.2016 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:%22003-5506496-6921796%22>
33. Рішення другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особи, караний на довічне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 року, №№ 6-р(II)/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6-p-2021.pdf>
34. Ухвала Роменського міськрайонний суд Сумської області від 02 березня 2023 року у справі № 585/3345/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109355001>